

УДК 94 (477)

Микола Москалюк

**БАЗАРНА ТОРГІВЛЯ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

У статті досліджуються проблеми становлення та розвитку базарної торгівлі в українських губерніях Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Особливу увагу приділено функціонуванню єдиного національного ринку, ролі банківської системи, транспортному забезпеченню торговельних відносин та іншим аспектам цієї проблеми.

Ключові слова: базарна торгівля, українська губернія, Російська імперія, транспорт, банківська система.

Розвиток ринкових відносин в обробній промисловості та сільському господарстві, побудова залізниць, збільшення кількості робітничих селищ і міст – усе це сприяло розвитку торгівлі. Одним із найважливіших засобів у посиленні міжрайонних економічних зв'язків була внутрішня торгівля, яка у пореформений період зазнала суттєвих змін. Зростаючи в обсязі товарообігу, вона охоплювала все нові райони, досягала найвіддаленіших пунктів. Виникло багато нових торгових центрів, а чимало колишніх втратили своє попереднє значення. Головна причина цього полягала в корінних змінах, що відбулися в розміщенні продуктивних сил, а також у знаходженні міст і селищ від залізничного сполучення і річкових пароплавних магістралей. Поглиблення суспільного поділу праці, господарська спеціалізація Правобережної, Лівобережної і Південної України обумовила злиття окремих територіальних ринків у загальноукраїнський ринок. У Наддніпрянській Україні створилася нова мережа ярмарків і базарів, які нерозривно були зв'язані з місцевою стаціонарною торгівлею [6, с. 241].

Об'єкт дослідження – Наддніпрянська Україна в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Предмет дослідження – базарна торгівля в українських губерніях Російської імперії у досліджуваній період.

Метою статті є вивчення внутрішніх аспектів торговельних відносин у досліджуваній період.

Виходячи із мети, поставлено завдання більш детально вивчити особливості базарної торгівлі українських губерній Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Над цією проблематикою дослідження працювали такі дослідники, як І. Аксаков [1], І. Гуржій [2], Б. Круглярк [8–10] та інші, які у своїх дослідженнях вивчали питання внутрішньої торгівлі на території України у зазначений період. Проте, вони лише частково вивчали цю проблему. Тому в статті зроблена спроба комплексно дослідити питання базарної торгівлі в українській губерніях Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

До середини ХІХ ст. розвивалися ринкові відносини, внутрішня і зовнішня торгівля, відбувався процес формування єдиного національного ринку, в той час знижувалося виробництво, засноване на кріпосній праці [12, с. 25].

Важливу роль у внутрішній торгівлі відігравали базари. Вони були однією із форм постійних економічних зв'язків між містом і селом, сприяли розвитку торговельних відносин між окремими економічними районами. В Україні упродовж 60–90-ті рр. ХІХ ст. кількість базарів збільшилася з 351 – до 897, а базарних днів з 50,8 – до 77,3 тис. Щорічний обіг їх наприкінці ХІХ ст. становив понад 80 млн карбованців (далі – крб.) [9, с. 48]. Якщо у перші пореформені роки базари відкривалися переважно у містах, то у 80–90-х рр. ХІХ ст. і в більшості сіл. Зокрема, у 1861 р. в Херсонській губернії обороти ярмаркової і базарної торгівлі становили 28747800 крб. [4, арк. 70]. Із аналізу постанови Одеської міської ради у 1907 р. видно, що міська рада залишала за собою право за наглядом ведення різного роду торгів на базарах і ярмарках, перевірки торгових місць і ваг, встановлення цін на різні товари тощо [3, арк. 7–7 зв.].

Важливу складовою товарного обігу окремих районів був залізничний транспорт. Під його впливом відбувався процес децентралізації торгівлі. У кожному більш-менш значному сільському населеному пункті засновувалися крамниці, що торгували фабрично-заводськими товарами. Продукція селянських господарств за допомогою залізниць одержала широкий вихід не тільки до близьких і віддалених міст, а й до окремих спеціалізованих районів. Залізничний транспорт забезпечував між цими районами безперебійний обмін промисловими й сільськогосподарськими товарами, що реалізовувалися через стаціонарну торгівлю. Таким чином, багато окремих, замкнутих районів включалися у єдиний всеросійський ринок [2, с. 98–99]. Важливе значення мали Одеська та Київська залізниці. Перша зв'язувала Одесу із Балтою, а через неї із правобережними губерніями, що сприяло розвитку торгівлі [14, с. 37].

Залізничний транспорт оживив міські базари, що мали безпосередній зв'язок зі стаціонарною торгівлею. На них зосереджувався продаж сільськогосподарської продукції, запасами якої поповнювалися міські продуктові крамниці. У базарні дні розширювалася торгівля промисловими товарами у міських магазинах і крамницях. У деяких місцях базари, розширюючись, витісняли ярмарки. Про це, зокрема, відзначав у звіті за 1890 р. херсонський губернатор. На Херсонщині товарообіг базарів був більший від товарообігу ярмарків. Якщо кількість перших зростала, то друга зменшувалася [13, арк. 33].

Розвиток ринкових відносин в промисловості і сільському господарстві мав значний вплив на розширення асортименту базарної торгівлі. Поряд із продуктами землеробства й тваринництва, які вироблялися для продажу в поміщицьких, куркульських і селянських господарствах, дедалі важливе місце посідали промислові вироби [9, с. 49].

Упродовж 60–90-х рр. XIX ст. кількість базарів у містах і селах Наддніпрянської України набагато збільшилася. Значно зросла кількість базарних днів. У великих містах базари збиралися не тільки щоденно, а й по кілька разів на день. Наприклад, у Києві на різних площах щоденно функціонувало шість базарів. Їх товарообіг становив 2–3 тис. крб. Товари, переважно продукти харчування, сіно, овес, дрова та деякі інші, привозилися на київські базари не лише із навколишніх повітів Київської губернії, а й із Волині, Чернігівщини і Полтавщини. З Криму сюди доставлялося чимало винограду і фруктів [2, с. 105].

У Харкові було три базари – Благовіщенський, Нетеченський та Кінний. На кожному із них працювали магазини й крамниці, але базари мали і свою специфіку. Благовіщенський базар був головним пунктом постачання жителів міста продуктами харчування. Тут збиралася і так звана «товкучка». На Нетеченському – переважно торгували рибою, сіллю, хлібом, а на Кінному – будівельними матеріалами. Базари в Одесі також були щоденними. Вони збиралися на трьох площах [2, с. 105].

У 1899 р. повітова земська управа рекомендувала земським зборам відкрити у с. Петропавлівка Харківської губернії базари, які мали б проводитися у недільні та святкові дні за умови, що торгівля мала бути вільною і жодних прибутків чи податків із продажу не вираховувалося ні на користь церкви, ні товариства [5, арк. 34–34 зв.].

Наприкінці XIX ст. загальна сума обороту базарної торгівлі у Наддніпрянській Україні перевищувала 80 млн крб. До 1913 р. вона зросла. Відомо, що щоденні обороти ринків крупних торгово-промислових міст, таких, як Одеса, становили не менше 10,4 тис. крб., Києва і Харкова – 2,5–3 тис. крб., адміністративних центрів економічно менш розвинутих губерній, зокрема, Житомира, в середньому, 1,5 тис. крб., повітових міст – 0,8–1 тис. крб. за кожен базарний день, у селах – від 1 – до 2 тис. крб. Виходячи із приблизних підрахунків кількості базарних днів у кожній із груп населених пунктів, можна достовірно стверджувати, що загальна сума оборотів базарної торгівлі Наддніпрянщини перевищувала 160 млн крб., тобто подвоїлася [11, с. 170]. Зокрема, у 1912 р. обороти базарної торгівлі в Одеському повіті Херсонської губернії становили 524 тис. крб. без худоби і ярмарків – 29 тис. крб., крім хліба, який не привозився. Ярмарки відбувалися чотири рази у трьох місцях, а базари збиралися у повіті в 21 місці, враховуючи й міста [15, с. 10], у 1913 р. обороти базарної торгівлі сягали 2162 тис. крб. без худоби і ярмарків – 85 тис. крб. Ярмарки відбувалися шість разів у чотирьох місцях, а базари – у 24 місцях, враховуючи також міста [16, с. 10].

Як і раніше, міські та сільські базари відігравали значну роль у системі ярмаркової торгівлі. На них зосереджувалася сільськогосподарська продукція і кустарні вироби, які збувалися на ярмарках [2, с. 105–106]. Містечкові і сільські базари мало чим відрізнялися від роздрібних ярмарків. Вони були схожі за характером торгівлі й асортиментом. Відрізнялися вони, головним чином, значно меншим оборотом і тим, що тривалість кожного базару в спеціальні дні обмежувалася декількома годинами [11, с. 169].

Однією із характерних рис внутрішньої торгівлі у досліджуваній період була широка участь в ній банків. Вони не тільки поєднували фінансовий капітал із промисловим, а й намагалися безконтрольно розпоряджатися на ринку країни [8, с. 89]. Монополістичний капітал створив могутній і досить розгалужений торговельний апарат. За його допомогою забезпечувалося майже цілковите панування синдикатів на внутрішньому ринку. Вони втручалися в діяльність всієї стаціонарної торгівлі, підпорядковували великі ярмарки і базари. Монополістичні об'єднання встановили жорстку систему цін, яка давала їм можливість одержувати надприбутки. Цей висновок підтверджували численні факти. Напередодні Першої світової війни прибутки торговельно-промислової буржуазії становили 32,4 %, тобто вдвічі більше, ніж у дворян-землевласників. Уся політика монополій спрямовувалася на забезпечення лише своїх матеріальних інтересів [8, с. 89–90].

Нагромаджені шляхом торгівлі кошти концентрувалися у банках і кредитних установах, які, у свою чергу, сприяли подальшому розвитку торгівлі [1, с. 21].

В Україні, як і в Росії в цілому, виникла мережа акціонерних кредитних банків, міських громадських банків, товариств взаємного кредиту, товариств з продажу деяких товарів тощо. На початку 70-х рр. XIX ст. діяли такі акціонерні кредитні товариства, як Київський приватний комерційний банк, Харківський торговий банк, Одеський комерційний банк, Харківське, Київське й Одеське міські товариства взаємного кредиту, Товариство дніпровської лісової торгівлі та ін. [2, с. 99].

У 70–90-х рр. XIX ст. мережа кредитних установ значно розширилася. У Наддніпрянській Україні вони були зосереджені у великих торговельних і промислових центрах, губернських і повітових містах. Так, у Києві кредитну систему представляли 12 банків, Харкові та Харківській губернії діяло 17 кредитних організацій [10, с. 54]. У Одесі кредитували торгівлю шість банків і декілька десятків ощадних страхових товариств [7, с. 33].

У пореформений період швидко зростала торгова буржуазія. Згідно із даними офіційної статистики, у 1885 р. торговою діяльністю займалося понад 1 млн осіб, включаючи і прикажчиків, а наприкінці XIX ст. – вже 1,6 млн осіб. Крім того, для 175 тис. осіб торгівля становила допоміжне заняття. У Наддніпрянській Україні чисельність торгової буржуазії за той же час збільшилася у 1,9 рази, тобто з 175,9 – до 334,1 тис. осіб. Значний прошарок торгової буржуазії становили торгові посередники: скупники, перекупники, без яких майже не обходилися торгові операції [10, с. 55].

Помітне місце посідали й українці серед великої торгової буржуазії. Це були власники і директори комерційних і торгових банків та заможні купці, яким належали великі торговельні заклади [10, с. 55].

В умовах швидкого розвитку ринку стаціонарна торгівля набула нових форм. Разом із цим неухильно зростав її обсяг і збільшувався асортимент товарів. Як і в промисловості, в торгівлі відбувалася концентрація капіталів, поступове витіснення з оптової і роздрібною торгівлі дрібних та середніх торговців. Це, зокрема, здійснювалося шляхом створення великих універсальних і багатопрофільних магазинів [2, с. 99].

Отже, базарна торгівля, як і інші форми, розвивалася нерівномірно, мала періоди піднесення, сповільнення і спаду, що обумовлювалося станом промисловості та сільського господарства. У роки промислових і сільськогосподарських криз товарообіг майже не зростав.

Список використаних джерел

1. Аксаков И. С. Исследование торговли на украинских ярмарках. СПб., 1858. 35 с. 2. Гуржий І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. К.: Наукова думка, 1968. 192 с. 3. Державний архів Одеської області (далі – Держархів Одеської обл.). Ф. 16. Оп. 52. Спр. 126. 24 арк. 4. Держархів Одеської обл. Ф. 147. Оп. 1. Спр. 77. 84 арк. 5. Державний архів Харківської області. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 397. 93 арк. 6. Довжук І. В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.). Луганськ: В-во СЧУ ім. В. Даля, 2003. 312 с. 7. Загоруйко В. По страницам истории Одессы и Одесчины: (Период промышленного капитализма, 1861–1895). Одесса: Кн. Изд-во, 1960. 151 с. 8. Кругляк Б. А. Промислові монополії і внутрішня торгівля на Україні // Український історичний журнал. 1986. №10. С. 81–90. 9. Кругляк Б. А. Розвиток капіталістичних форм внутрішньої торгівлі на Україні в 60–90-х роках XIX ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. 1980. Вип. 14. С. 48–53. 10. Кругляк Б. А. Роль постійної торгівлі в розвитку капіталізму на Україні (60–90-ті роки XIX ст.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. 1983. Вип. 17. С. 53–58. 11. Кругляк Б. А. Ярмарочная и базарная торговля в конце XIX – начале XX века (на материалах Украины) // Отечественная история. 1993. 32. С. 165–175. 12. Лортикян Э. Л. История экономических реформ: Мировой опыт второй половины XIX–XX вв. Харьков: Консул, 1999. 288 с. 13. Російський державний історичний архів, г. Санкт-Петербург. Ф. 1270. Оп. 223. Д. 159. 86 л. 14. Слабченко М. Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття: в 2 т. К.: Державне видавництво України, 1927. Т. 2. 280 с. 15. Статистико-економічний обзор по Одесскому уезду за 1912 год. Одесса, 1915. 44 с. 16. Статистико-економічний обзор по Одесскому уезду за 1913 год. Одесса, 1915. 37 с.

References

1. Aksakov I. S. Issledovanie torgovli na ukrainских yarmarkah [Study of trade at Ukrainian fairs]. Spb., 1858. 35 s. 2. Hurzhii I. O. Ukraina v systemi vserosiiskoho rynku 60–90-kh rokiv XIX st. [Ukraine in the system of the all-Russian market of the 60-90s of the XIX century]. K.: Naukova dumka, 1968. 192 s. 3. Derzhavnyi arkhiv Odeskoï oblasti. F. 16. Op. 52. Spr. 126. 24 ark. 4. Derzhavnyi arkhiv Odeskoï oblasti. F. 147. Op. 1. Spr. 77. 84 ark. 5. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti. F. 304. Op. 1. Spr. 397. 93 ark. 6. Dovzhuk I. V. Promyslovyi rozvytok Donbasu v systemi ekonomiky Naddniprianskoi Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.) [Industrial development of the Donbas in the system of economy of the Dnieper Ukraine (end of the XIX - the beginning of XX century)]. Luhansk: V-vo SNU im. V. Dalia, 2003. 312 s. 7. Zagoruyko V. Po stranitsam istorii Odessii i Odeschini: (Period promyshlennogo kapitalizma, 1861–1895) [By the pages of the history of Odessa and Odessa region: (Period of industrial capitalism, 1861–1895)]. Odessa: Kn. Izd-vo, 1960. 151 s. 8. Kruhliak B. A. Promyslovi monopolii i vnutrishnia torhivlia na Ukraini [Industrial Monopolies and Internal Trade in Ukraine]. Ukrainyskiy istorychny zhurnal. 1986. №10. S. 81–90. 9. Kruhliak B. A. Rozvytok kapitalistychnykh form vnutrishnoi torhivli na Ukraini v 60–90-kh rokakh XIX st. [The Development of Capitalist Forms of Internal Trade in Ukraine in the 60-90-ies of the XIX century]. Istoriiia narodnoho hospodarstva ta

ekonomichnoi dumky Ukrainiskoi RSR: Respublikanskiy mizhvid. zb. nauk. prats. 1980. Vyp. 14. S. 48–53. 10. Kruhliak B. A. Rol postiinoi torhivli v rozvytku kapitalizmu na Ukraini (60–90-ti roky XIX st.) [The Role of Permanent Trade in the Development of Capitalism in Ukraine (60–90s of the XIXth Century)]. Istoriiia narodnoho gospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainiskoi RSR: Respublikanskiy mizhvid. zb. nauk. prats. 1983. Vyp. 17. S. 53–58. 11. Kruglyak B. A. Yarmarochnaya i bazarnaya togovlya v kontse XIX – nachale XX veka (na materialah Ukrainy) [Fair and bazaar trade in the late XIX – early XX century (on the materials of Ukraine)]. Otechestvennaya istoriya. 1993. 32. S. 165–175. 12. Lortikyan E. L. Istoriya ekonomicheskikh reform: Mirovoy opyt vtoroy poloviny XIX–XX vv. [The history of economic reforms: World experience of the second half of the XIX – XX centuries]. Harkov: Konsul, 1999. 288 s. 13. Rosiiskiy derzhavnyi istorychniy arkhiv u m. Sankt-Peterburzi. F. 1270. Op. 223. Spr. 159. 86 ark. 14. Slabchenko M. Ye. Materiialy do ekonomichno-sotsialnoi istorii Ukrainy XIX stolittia [Materials for the economic and social history of Ukraine of the XIX century]: v 2 t. K.: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 1927. T. 2. 280 s. 15. Statistiko-ekonomicheskyy obzor po Odesskomu uezdu za 1912 god. Odessa, 1915. 44 s. 16. Statistiko-ekonomicheskyy obzor po Odesskomu uezdu za 1913 god. Odessa, 1915. 37 s.

Mykola Moskalyuk

MARKET TRADE IN THE UKRAINIAN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND HALF OF THE XIX – AT THE BEGINNING OF XX CENTURIES

The article deals with the problems of the establishment and development of the market trade in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. Particular attention is paid to the functioning of a single national market, the role of the banking system, transport support of trade relations and other aspects of the problem.

Key words: market trade, Ukrainian province, Russian empire, transport, banking system.

УДК 94(477)

Андрій Кліш

ДІАЛЕКТИКА ВЗАЄМИН ХРИСТІЯНСЬКИХ СУСПІЛЬНИКІВ ТА НАЦІОНАЛ-ДЕМОКРАТІВ

Проаналізовано складні взаємини між українськими християнськими суспільниками та націонал-демократами у Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. Показано їх спільні та відмінні риси щодо важливих питань політичного розвитку українців. Досліджено форми та методи політичної боротьби цих партій.

Ключові слова: християнські суспільники, Галичина, Національно-демократична партія, часопис «Руслан», суспільно-християнський рух.

Розбудова Української держави із значною кількістю політичних партій поглиблює зацікавленість науковців, політиків, широкого загалу історією тих політичних об'єднань, що діяли наприкінці XIX – на початку XX ст. у Галичині. Зараз постає завдання об'єктивного та неупередженого висвітлення діяльності політичних об'єднань, що становили легальний партійно-політичний спектр Галичини, передусім, їх програмних засад, тактики, взаємин між собою.

Метою статті – спроба проаналізувати взаємини українських християнських суспільників та націонал-демократів у Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст.

Науковий доробок дослідників із задекларованої проблематики обмежується публікаціями Т. Антошевського [1], О. Аркуші [2], А. Кліша [3–4], Р. Лехнюка [5–6], М. Мудрого [7], В. Расевича [8] та інших дослідників.

Зазначені автори переважно аналізують суспільно-християнську та національно-демократичну течії, або ж окремих їх представників. Проте окреслена нами проблема не знайшла ґрунтовного висвітлення у наукових публікаціях. Сьогодні у науковій літературі немає праць, що ґрунтуються на дослідженні зазначеної проблеми, у яких було б з'ясовано взаємини цих течій у Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст.

Основою джерельної бази слугують матеріали періодики, зокрема часописів «Руслан» та «Діло», а також архівні фонди Центрального державного історичного архіву України у Львові та відділу рукописів Інституту літератури НАН України.

На межі XIX–XX ст. відбувається структуризація українського політичного руху в Галичині. У цей час розгорнули свою діяльність партії та організації широкого політичного спектру – радикального, національно-демократичного, соціал-демократичного, русофільського, суспільно-християнського. Ці політичні течії, зазвичай, критикували одна одну.

У 1899 р. утворилася Національно-демократична партія (далі – НДП), яка стала провідною силою у галицькому політикумі. Біля її витоків стояли І. Франко, М. Грушевський, Ю. Романчук,